Tumults, sullevaziuns e dretgiras nauschas

■ En il Grischun èn da distinguer dus tips da tumults: las veglias sullevaziuns da las bandieras dad ina vart, conflicts e revoltas da tempra confessiunala, politic-economica u culturala da l'autra.

1. Las veglias sullevaziuns da las bandieras

Quests uschenumnads fendlilupfs grischuns eran arrotschaments da rebelliun spontans suandads per ordinari dad ina dretgira nauscha. A quel gener da tumults han appartegnì per exempel las revoltas e las dretgiras nauschas cunter l'avat Theodul Schlegel a Cuira (1529), cunter ils pensiunaris franzos a Cuira (1542) ed a Zuoz (1565; Guerra da charnpiertg) e cunter Johann von Planta (1572) sco era las dretgiras nauschas cunter ils aderents da las partidas Austria-Spagna e Frantscha-Vaniescha (1607 e 1618–20). A quest gener da tumults pon ins attribuir era l'Affar Massner a Cuira dal 1712 e l'Affar Marnia a Scuol/Sent dal 1735.

Bandiera

Emprest dal talian *bandiera*. Per la bandiera da guerra era il pled fendli u fengli pli derasà en Surselva, per quella da baselgia il pled cafanun (sursilvan) u cunfanung (surmiran). Per clamar las truppas sut las armas u convocar a la dretgira nauscha schev'ins «auzar/manar la(s) bandiera(s)». Ina bandiera respectivamain in fendli/fengli correspundeva ad ina cumpagnia u truppa che marschava sut la medema bandiera, quai vul dir sut quella dal cumin. Las bandieras da cumin eran las unitads militaras da la Republica; ellas furmavan sco talas, suenter l'auzada da la bandiera, las communitads da guerra che remplazzavan (de iure) la tschentada da cumin, exequind la dretgira militara dal lieu (dretg positiv) sco era la dretgira da falliment visavi il stadi (dretg d'isanza). Il bandierel, accumpagnà d'ina guardia d'onur u da defensiun, purtava la bandiera. Las Lias han gì bandieras il pli tard dapi il 1524. Bandieras èn generalmain simbols che represchentan in collectiv. La restricziun da la suveranitad dals cumins e la fin da las Lias en il 19avel tschientaner han diminuì l'impurtanza da las bandieras da cumin ch'han pers lur muntada militara en favur da bandieras d'armada respectivamain da la bandiera grischuna e svizra. Il svilup da las societads da chant e da musica, da las uniuns da tiradurs e.a. han effectuà en la segunda mesadad dal 19avel tschientaner ina renaschientscha da las bandieras.

Adolf Collenberg

Bandierel

Uffizi da gronda reputaziun en ils cumins ed en las Lias, istoricamain era banaher/panaher, banameister, fendri, portafengli, portabandiera. Il cumin da Tavau aveva il privilegi da metter il bandierel da la Lia da las Diesch Dretgiras. La selecziun, l'elecziun e la saramentaziun dals bandierels sco represchentants dal cumin e da sia suveranitad politica e militara eran generalmain acts da grond'impurtanza politica e consequentamain fitg ritualisads. Il modus d'elecziun variava fermamain d'in cumin a l'auter. En cumins che tschernivan il bandierel per vita duranta han existì entiras dinastias da bandierels (per exempel en Lumnezia).

Adolf Collenberg

Sullevaziuns

En cas da delicts commess cunter il stadi applitgavan las Trais Lias savens il dretg da guerra. Ins sullevava la bandiera da las dretgiras autas. Ils umens marschavan armads al lieu da la dretgira nauscha, nua ch'els restavan fin che la sentenzia era exequida. Ils chapitanis da quellas cumpagnias furmavan, ensemen cun ils mess civils, il cussegl da guerra che sa radunava al lieu da dretgira. Sco dieta aveva quest cussegl era il dretg da legislaziun. Las cumpagnias registravan il pli separadamain tenor Lias e dretgiras autas. La sullevaziun dals 4 da schaner 1814 è stada la davosa pratitgada a la moda veglia. Sullevaziuns sortivan qua e là era da tumults. *Adolf Collenberg*

Radunanza extraordinaria da las Trais Lias

Ils cumins u la Dieta da las Trais Lias pudevan suspender ils chaus-lia en uffizi, il Congress grond u pitschen e convocar ina radunanza extraordinaria da las Trais Lias. Ils cumins tschernivan ed instruivan a quel scopo novs mess (25 per dretgira, en total 650) ch'eran, sco umens da confidenza (per il solit aderents d'ina partida respectivamain facziun), pli libers en lur votum. La radunanza extraordinaria elegeva sezza ses president ed il biro (cumissiun predeliberanta da 52 mess); sias decisiuns eran però, sco usità, suttamessas al referendum. Talas radunanzas vegnivan convocadas en temps inquiets e furmavan savens il rom d'ina dretgira nauscha (per exempel il 1603, 1766 e 1794).

Adolf Collenberg

Dretgira nauscha cunter Johann von Planta (1572).

Dretgira nauscha

Installada durant il 15avel fin il 18avel tschientaner sco instrument popular e sco dretgira parziala per delicts politics e per tegnair a mastrin l'elita politica e militara, resortida da la dretgira da reprimanda medievala. La dretgira nauscha vegn menziunada per l'emprima giada explicitamain sco «Strafgericht» en il Kesselbrief dal 1570. Ella sa basava legalmain sin l'emprima lescha da guerra decretada da las Trais Lias il 1486 per punir umens che refusavan il servetsch militar sco era sin la brev da pensiun dal 1500 e sin il Kesselbrief menziunà sura che prevesevan privaziuns rigurusas dals dretgs civils e dal possess en cas d'acceptaziun da pensiuns estras u d'acquists d'uffizis a l'intern dal pajais (l'uschenumnà pratitgar, cumprar uffizis). Ils Artitgels da Glion dal 1524 stipulavan ina dretgira da cumpromiss imparziala da sis fin nov commembers, instituida al lieu da la Dieta per reglar delicts politics. Delicts commess cunter ina suletta Lia duevan vegnir giuditgads mo da quella. Quai era savens ina dumonda da saun giudizi che provocava gugent dispitas, uschia ch'ins recurriva darar a questa disposiziun. En temps inquiets convocav'ins savens dietas generalas u radunanzas extraordinarias. Quellas finivan per regla cun l'installaziun d'ina dretgira nauscha che inquiriva al lieu e che pudeva giuditgar e sentenziar senza appellaziun (per exempel quella dal 1794). La partida punida pudeva revocar las sentenzias sulettamain cun instituir da sia vart ina dretgira nauscha, quai ch'è succedì a Tusaun, Cuira e Tavau en ils onns 1618–20. En temps pli vegls vegnivan dentant installadas dretgiras nauschas quasi exclusivamain suenter sullevaziuns. Las diversas tentativas interprendidas tras disposiziuns legalas sco per exempel la lescha cunter il sullevar bandieras, relaschada a la Dieta federala da Glion il 1551, la Brev dals trais sigils dal 1574 u ils Artitgels da las bandieras da Clavenna dal 1586 per impedir las singulas partidas dals fendlis/fenglis da cumin d'installar arbitrariamain dretgiras nauschas e per supprimer l'instigar intenziunà a sullevaziuns han strusch gì in effect. La Refurma dal pajais dal 1603 preveseva per mintga dretgira auta ina dretgira nauscha che consistiva da quatter censurs (agents) e che furmava ina dretgira d'accusaziun. Ils censurs decidevan sezs u cun agid da giuraders da reprimanda da dretgiras vischinas, sch'ina dretgira nauscha era giavischabla u betg. En cas affirmativ e suenter avair terminà l'inquisiziun vegnivan dumandadas las dretgiras, schebain ins duess avrir ina dretgira nauscha u betg. La pratica ha dentant neutralisà era questa tentativa da refurmar la giustia. La Refurma dal pajais dal 1684 ha scumandà tut las pensiuns, cun excepziun da quellas cunvegnidas contractualmain cun las dretgiras u cun las Lias, ed ha substituì la paina da mort per persunas privatas tras ina multa da 500 curunas. Il Kesselbrief è qua tras vegnì abrogà, la Brev dals trais sigils percunter è vegnida reactivada tras in augment dal chasti pronunzià cunter instigaturs a sullevaziuns. La dretgira nauscha era bain in instrument legal, ma ella mitschava memia savens da la controlla da las Trais Lias e vegniva de facto utilisada sco instrument d'ina giustia parziala da partidas e facziuns. In cas spezial furmava la dretgira nauscha da la cumpagnia da mats.

Adolf Collenberg

2. Conflicts e revoltas da tempra confessiunala, politic-economica e culturala

Tals conflicts e talas revoltas han provocà en singuls cas acts da violenza, mazzaments u blessuras, els na finivan dentant betg cun acziuns despoticas u cun guerras. Exempels èn:

La Revolta dals purs dal 1525 cunter l'uvestg da Cuira e cunter l'avat da Faveras. Encuraschads dals emprims Artitgels da Glion dal 1524, han ils purs refusà da consegnar dieschmas, natiralias e tschains a lur signurs. Ina revolta davant ils mirs da Cuira cun in assagl planisà cunter la sedia episcopala ha chattà la simpatia dals burgais da la citad, l'acziun è dentant ida a fin senza violenza.

L'Affar da Sagogn dal 1693–1742: Il 1693 ha la maioritad catolica da Sagogn exclus ils convischins refurmads dal diever communabel da la baselgia, perturbond qua tras la coexistenza paschaivla. Ils catolics han alura era supprimì cun violenza la tentativa dals refurmads da constituir in'atgna baselgia. Quai ha provocà tumults ed omaduas gruppas confessiunalas han mobilisà truppas, provocond agitaziuns en tut il Grischun. Grazia a l'intermediaziun dal chau-lia Adalbert Ludwig de Latour e d'auters umens conciliants han ins cuntanschì ina cunvegna che garantiva als refurmads il liber exercizi da lur cult divin e chastiava ils culpants. La pasch definitiva ha pudì vegnir stabilida pir a partir dal 1743, cura ch'ils protestants han obtegnì lur atgna baselgia.

L'Affar da Tumegl dal 1766: Sin il chastè dad Ortenstein a Tumegl residiava da temp en temp Johann Victor Travers von Ortenstein, general en l'armada franzosa. Il fatg ch'el n'era betg vegnì nominà cumandant dal regiment grischun era tenor el il resultat d'ina intriga da vart da la partida dals Salis. Travers è sa servì da la mastralia da Tumegl dal 1766 per attatgar ils aderents da la partida dals Salis. L'elecziun dal mastral ha provocà ina confruntaziun sanguinusa tranter las trais vischnancas da Veulden, Sched e Tràn e las vischnancas en il fund da la Tumleastga. Il tumult ch'ha chaschunà intginas victimas tranter ils aderents dals Salis è s'extendì sin tut la Tumleastga. Travers ha stuì fugir. Pir la separaziun dal cumin en ina mesa dretgira dad Ortenstein-Mantogna (Im Berg) ed ina mesa dretgira dad Ortenstein-Val (Im Boden) il 1788 ha pussibilità la pasch.

Il cumbat per ils cudeschs da scola en Surselva: Il 1894 ha la Regenza grischuna decretà in nov med d'instrucziun per la segunda classa da la scola primara. Il cudesch cumpigliava tranter auter paraulas, l'istorgia da Robinson e quella dals Nibelungs. En Surselva è sa furmada ina gronda opposiziun cunter la recepziun da quests cuntegns en la translaziun rumantscha. Crititgà han ins surtut las «paraulas nunvardaivlas», la tendenza d'ina germanisaziun dal mund rumantsch e la glorificaziun dal mazzament e da la vendetga en ils Nibelungs. Il 1899 ha il pader benedictin Maurus Carnot preschentà sco alternativa al «Robinson» (paganil) ses «Sigisbert en Rezia» (cristian) ch'è daventà immediat in success. Ils 30 da settember 1900 han demonstrà 3000 Sursilvans catolics a Glion en favur dal nov med d'instrucziun. La Regenza grischuna ha sin quai admess era il «Sigisbert en Rezia» ch'è restà durant l'entir 20avel tschientaner in med d'instrucziun uffizial en las scolas catolicas.

Martin Bundi

Survista da las dretgiras nauschas (glista incumpletta)

Data	Executur/partida pertutgada
1450	LG a Valendau, cunter la Lia Naira resp. cunter il barun Gieri de Razén, dechantada da Giacun Hasper Muoth en sia ballada renumada «La dertgira nauscha de Valendau» (1882).
1517–18	LG a Glion, cunter 30 persunas per avair acceptà pensiuns.
1526	LDD a Maiavilla, cunter ils anabaptists.
1529	LCD e dretgiras da la LG, a Cuira, cunter l'avat Theodul Schlegel.
1542	Dieta extraordinaria a Cuira (avrigl), sin dumonda da las dretgiras engiadinaisas cunter 26 umens per avair acceptà pensiuns da la Frantscha e per avair cumprà uffizis en Vuclina (multas en daners).
1550	LDD a Tavau, cunter exponents «franzos» per avair fatg allianzas cun la Frantscha ed acceptà pensiuns franzosas (multas incassadas exclusivamain d'ina dretgira nauscha da las ulteriuras duas Lias).
1554	LG a Trun, cunter in tschert Vespasian, chapitani da la truppa grischuna en la Battaglia (persa) da Siena.
1565	Zuoz. Sullevaziun da vart dals aderents engiadinais da la partida Spagna-Milaun (ils Plantas) e dretgira nauscha cunter la partida «franzosa» (ils Salis) ch'ha provocà l'uschen. Guerra da charnpiertg. Las Trais Lias han revocà las sentenzias.
1572	Trais Lias a Cuira, cunter Johann von Planta ch'è vegnì sentenzià a mort tr.a. per avair acceptà privilegis papals.
1584	Trais Lias a Cuira e Glion, cunter Hieronimo Burgo per avair empruvà da corrumper il burgamester da Cuira per in'allianza cun la Spagna/Savoia (Affar Burgo).
1585	Ina milissa (50 truppas sut la bandiera da divers cumins) èn entradas en Vuclina per impedir l'invasiun tras Tettone. Dretgira nauscha cunter la conspiraziun da Thomas Morone ed auters che vulevan impedir, cun agid da la Spagna, la propagaziun da la Refurma en Vuclina (Affar Morone).
1603	Trais Lias a Cuira, averta durant la dieta davart la Refurma dal pajais cunter divers uffiziants, engaschads en ils onns 1585–1603, per avair cumprà uffizis en Vuclina (multas pauschalas en daner).
1607	Partida spagnola a Cuira, cunter aderents da la partida franzosa-veneziana; ils sentenziads (tr.a. Johannes Guler) han pudì evitar ils chastis arbitrars, fugind en la Confederaziun. Il medem onn ha ina dretgira nauscha da la partida franzosa sentenzià ed executà a Cuira Georg Beeli von Belfort ed il chapitani Caspar Baselgia, ils dus chaus da la partida spagnola, e pronunzià a medem temp numerusas multas considerablas ch'ina dretgira penala a Glion ha dentant mitigià la fin dal 1607.
1608	Trais Lias a Glion, cunter l'uvestg Johann (V) Flugi. Il Congress ha revocà las sentenzias il 1609.
1616–17	Averta illegalmain a Cuira sin iniziativa dals aderents «franzos» (Rudolf von Planta) cunter ils «venezians» (o.t. ils preditgants).
1618–20	Partida veneziana (o.t. preditgants) a Tusaun. Averta l'entschatta dals Scumbigls grischuns en consequenza da la sullevaziun da l'Engiadina cunter la partida spagnola. Sentenzias da mort pronunziadas cunter Johann Baptista Prevost (Zambra), Nicolò Rusca, Rudolf e Pompejus von Planta, l'uvestg Johann (V) Flugi e ca. 150 ulteriuras sentenzias. Il 1619 ha il pitag a Cuira revocà las sentenzias da Tusaun, ma la dretgira nauscha da Tavau da la fin da fanadur 1620 ha alura puspè confermà ellas.
1659	Trais Lias a Tavau. Dretgira nauscha clandestina cunter ils anteriurs comm. da la Lia da la chadaina, proseguida dal congress/pitag a Glion dapi il schaner 1660 per avair accumulà daners da propaganda e d'agid, concedids da la partida spagnola a las vischnancas tr. il 1637 ed il 1639. Ils sis colonels ed ils trais chaus-lia dal 1637 èn vegnids sentenziads a pajaments posteriurs. La Lia da la chadaina per la liberaziun dal Grischun è dentant vegnida legitimada *ex post*.
1684	Trais Lias a Cuira, cunter divers retschaviders da pensiuns estras.
1694	Trais Lias a Tusaun, cunter div. chapitanis grischuns (Salis, Travers e.a.) en servetsch franzos.
1710–11	Congress a Cuira. Dretgira nauscha cunter Thomas Massner, proseguida a Glion.
1766–67	Partida da Salis a Tumegl. Dretgira nauscha cunter il general Johann Viktor Travers von Ortenstein (Affar da Tumegl/Affar Travers).
1794	Dieta extraordinaria da las Trais Lias a Cuira. Dretgira nauscha sut la direcziun dals Patriots cunter la partida austriaca dals Salis, suandada d'ina refurma dal pajais.
1798	Trais Lias, sancziunada da las dretgiras per eruir e punir ils «culpants» da la perdita da la Vuclina (o.t. ils Salis).

Cumpilaziun Adolf Collenberg

Dretgiras nauschas dal temp da las Trais Lias (15avel–18avel tschientaner).

Lexicon Istoric Retic

Il LIR cumpiglia bundant 3100 artitgels (geografics, tematics, artitgels da famiglias e biografias) davart l'istorgia grischuna/retica e la Rumantschia. Editura: Fundaziun Lexicon Istoric Svizzer; versiun online: www.e-lir.ch; versiun stampada: www.casanova.ch u en mintga libraria.